

УДК 373:033

Етнічно-ментальні чинники формування екологічної культури

Кіра Стецюк,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Луганський національний аграрний університет

Свідомість формується через засвоєння культури даного суспільства, мови, життєвих цілей і мисленневих настроїв — усього того, що становить духовне життя цього суспільства.

В. Шинкарук

В організації системи формування екологічної культури слід враховувати і таке потужне психічне явище, як менталітет нації. За визначенням «Сучасного тлумачного словника української мови», менталітет — це сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда, що проявляється в культурі, мові, поведінці і т. ін. [10, с.471].

З. І. Слєпкань вбачає в менталітеті «глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, включаючи і несвідоме. Менталітет — сукупність готовностей, установок і схильність індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати і сприймати світ певним чином» [9, с. 192]. Ментальність формується залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища проживання людини, яка сама, в свою чергу, їх формує, виступаючи як породжуюча свідомість, як джерело культурно-історичної динаміки, що важко визначається.

Оскільки екологічна культура як діяльність є відтворенням умов людського існування в довколишньому природному світі, в тому числі й антропогенно зміненому, то слід спрямувати зусилля людини

на формування певних структур і систем, використання потенцій існуючих природних об'єктів та процесів, акумуляцію та нарощення їхньої якості та кількості, що потребує відповідних умінь, засобів, технологій, знарядь, предметів тощо, тобто передбачає певний операційно-субстанційний компонент. Водночас «екологічна культура започатковується, створюється у сфері інтелектуально-духовної свідомості» [5, с. 7]. Тому ментальність українського етносу нам видається закономірним і важливим чинником у формуванні екологічної культури нашого суспільства.

Міфологічний за типом, антропоморфічний за формою, світогляд стародавніх українців визначав культ природи. З притаманною їм культурі магією невидимі духи поступово заселяють світ, що їх оточує (згадаймо «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського чи «Лісову пісню» Лесі Українки).

Екологічна культура українського етносу формувалась упродовж всієї його історії. Уже в первісних обцинах «з'явилося не лише практично-утилітарне, а й естетичне ставлення до природи» [7]. Наприклад, місце для житла вибиралося за принципом не лише зручності (близькість

води, добрий захист), але й краси місцеположення (Київ, Вишгород, Трипілля).

І. Нечуй-Левицький, досліджуючи міфологічну культуру українського народу, наголошує на зв'язку української міфології зі ставленням до природи і зауважує, що «небесні явища вразили фантазію і думку українського народу. Небо, засіяне зірками, сонце, місяць, хмари, дощ, вітер, грім, блискавка — на все це насамперед звертали увагу українці, воно зачіпало їхню фантазію і пробуджувало думку. Ще більш зачіпала людську думку зміна літа й зими, тепла й холоду, дня і ночі, вічна і незмінна боротьба на небі світлих і темних сил» [6, 134]. Форми українських міфів, на думку автора, дуже близькі до природних форм. Він підкреслює, що в українських міфах ми не бачимо схильності до негарних, неестетичних велетенських міфічних образів (головатих, рогатих, з антиприродними інстинктами), характерних для німецької та російської міфології. Відчувається тяжіння до правди й естетичності.

І. Нечуй-Левицький відзначає цікаву закономірність. Однаковість сприйняття часу всіма членами етносу було предметом суворої регламентації. Саме цей чинник — однаковість часосприйняття — є домінантою психічного наслідування спільності. Однаковість часосприйняття була закріплена в обрядах, традиціях, ритуалах, усній народній творчості і через них перетворювалася у програму відтворення такого ставлення до природи, де продукти життєдіяльності етносу (подібно до інших ценозів) включаються до кругообігу речовин у біосфері [6, с.135].

Дослідники дійшли висновку, що світорозуміння і життєвий досвід наших пращурів знайшли свій відбиток і у розвиненій тоді усній народній творчості, звичаях і традиціях. Це, перш за все, календарно-обрядові пісні та свята. У певному розумінні це була своєрідна програма «екологічного виховання». Причому більш дієвого, ніж тепер.

Своєрідну «природоорієнтованість» мала і давньоукраїнська релігія. Образи своєї релігії українці брали з природи.

Давні українці мали свій язичницький олімп, обожнювали й одухотворяли природу, вірили в її чарівничу силу.

У IX–X ст. вже явно постають боги київського пантеону: бог грози Перун, бог худоби, торгівлі та багатства Велес, Хорс — сонячний диск, Стрибіг — бог вітру, Мокш або Маком — жіноче божество, Симаргл — єдине у слов'янському пантеоні зооморфне божество, що зберігає насіння й посіви. Українці персоніфікували майже всі сили і явища природи — сонце, місяць, зірки, грім, блискавку, мороз, вітер, вогонь, воду, створили їх поетичні образи. Навіть окремі сузір'я українці називали за аналогією з предметами землеробства. Так, Велику Ведмедицю називали Возом, Малу — Пасікою. Уся українська космологія стародавніх українців є перенесенням із Землі на небо форм землеробського сімейного побуту [7, с.13].

Але особливо шанованими були земля і сонце. Земля сприймалась не просто як територія. Рідна земля годувала, зберігала могили пращурів; її зберігали для нащадків. Ставлення українського селянина до землі було схоже на обожнення. Землю називали «святою», «матір'ю».

Великий сонцепоклонник Михайло Коцюбинський в новелі «Intermezzo» захоплено передає народне сприйняття сонця: «... я повний приязні до нього. Повернутись до нього спиною — крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів... Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілюючий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей...» [3].

Своєрідним символом української культури є землеробство. Весь уклад життєдіяльності українця становила праця. Звичаї, відпочинок, ментальні орієнтації були детерміновані природними циклами та сільськогосподарським календарем. Саме звідси фахівці виводять типові риси національного характеру: тонке відчуття

гармонії довілля, працелюбство, терплячість, м'який гумор, ліричність, відчуття господаря та певний індивідуалізм, розвинене почуття справедливості, що спонукає до постійних пошуків правди. Землеробство є складним феноменом, у якому органічно перетинаються практичні й духовні цінності. Воно дає змогу здобувати не лише хліб насущний, а й хліб духовний.

Такі відомості про ставлення українців до природи, які мають бути закарбовані в нашому генетичному коді — менталітеті, дають певні орієнтири в ненав'язливому, але ґрунтовному екологічному вихованні українців різного віку і різних уподобань.

Об'єктивна логіка розгортання сучасного соціально-політичного й культурного життя перетворює гуманізм і філософську антропологію в новий тип світогляду — *людиноцентризм*, який за своєю суттю не суперечить прагненню людини до коеволуції.

В. Г. Кремень, обґрунтовуючи *філософію людиноцентризму*, акцентує увагу на особистісних цінностях людини, способах і можливостях їх реалізації. «Людиноцентризм — це актуалізація гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів» [4, с.12]. Таке природне злиття філософії та антропології народжує нову дисципліну, що активізує свою увагу на вивченні проблеми людини в усіх її сутнісних аспектах. Це в першу чергу стосується української *філософії кордоцентризму* («філософії серця»), що становить, без перебільшення, сутнісну основу національної свідомості, на ґрунті якої може бути сформований будь-який тип культури, в тому числі й екологічної.

Багатство змісту «філософії серця» спричинило різноманітність підходів до її висвітлення. Оскільки найважливіші імпульси виходять із серця — воно з'єднує людину зі світобудовою, з іншими людьми; зв'язок через серце — найбільш глибокий, сутнісний, сокровенний; він по-різному відчувається, переживається

(від тонкої інтуїції до безперервного прагнення), але не піддається зовнішній кореляції, у тому числі вербальній. При цьому переосмислюється і роль розуму. Він як поєднання душевної глибини й духовної структуризації покликаний поєднувати їх у потрібній гармонії, акцентуючи на первинності серця і вторинності міркування. У цілому ж об'ємність і глибинність цієї проблеми викликає потребу розглядати її у трьох аспектах: психолого-емоційному, релігійному та антропоцентричному [1, с. 85].

Перший аспект пов'язаний з такою рисою української національної вдачі, як емоційність, — надання високої оцінки почуттям, своєрідне бачення природи (так би мовити злиття з нею), специфічний гумор (однією з рис якого є відсутність страху перед нечистою силою, навіть загравання з нею) тощо.

У другому аспекті поняття *серце* набуває значення релігійного символу, який репрезентує центр морального життя й духовності людини. Розгляд *серця* під таким кутом зору притаманний усій українській духовній культурі. Та найбільше теоретичне обґрунтування «філософії серця» у загальнохристиянському сенсі здобула у творчому доробку українського філософа Памфіла Юркевича. На його думку, релігійне переживання відкриває той факт, що серце є глибшою основою духовного життя, ніж розум. Серце, за П. Юркевичем, визначає індивідуальність людини, її неповторність. Для розуміння суті «філософії серця» П. Юркевич робить два принципово важливих висновки: 1) серце може виражати, знаходити і розуміти такі душевні стани, які за своєю ніжністю, переважною духовністю і життєдайністю не доступні абстрактному знанню розуму; 2) поняття і абстрактне знання розуму відкривається чи дає себе відчутти і помічати не в голові, а в серці; у цю глибину воно має проникнути, щоб стати діяльною силою і рушієм нашого духовного життя [11, с. 82-86]. Це, власне, зародок екзистенційного мислення, яке згодом було обґрунтоване й розвинуте

М. Бердяєвим, Е. Гуссерлем, К. Ясперсом, М. Хайдеггером.

Та найважливіше для нас є розгляд *серця* у третьому аспекті, який відбиває певну українську специфіку: «філософія *серця*» постає як *символіко-антропоцентрична* система, пов'язана з поняттям «*внутрішня людина серця*» [1, с. 86].

У XVIII столітті, коли на зміну геоцентричній системі прийшла геліоцентрична, змінилося уявлення людини про себе; колись центр Всесвіту, тепер вона почувала себе піщинкою в неосяжному космосі. Це призвело до певної кризи в свідомості, до необхідності світоглядної переорієнтації, пошуку нової «точки відліку».

Так, у відкритій за типом філософській системі Г. Сковороди людина, яка вже не є центром Всесвіту, розглядається як малий світ — «мікрокосм», «внутрішня» людина разом із «серцем» стає центром малого світу. Г. Сковорода, вважає І. Валявко, є (на українському ґрунті) творцем «кордоцентричної філософії». Розглядаючи людину як «мікрокосм» і розділяючи її на «внутрішню» і «зовнішню», він бачить *серце* як центр цієї «істинної», «внутрішньої» людини, іноді й ототожнюючи їх [1, с. 86]: «здорове коріння — це і є міцна душа і мирне *серце*. Здоровий корінь розсилає по всіх гілках вологу та оживляє їх, а *серце* мирне, життєвою вологою наповнене, кладе сліди свої за зовнішніми ознаками» [8].

На могилі Г. С. Сковороди викарбовано: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Визначаючи предмет філософії, Сковорода вважає, що вона — саме життя. Філософствувати — значить «перебувати на самоті з собою», на самопізнання слід спрямовувати людське життя. Як власну матір, можна знайти вдома, так і своє щастя людина здобуває всередині себе. Мета людського життя — це «внутрішній світ», «радість *серця*», «міцність душі», «веселість *серця*». Саме вони є завершенням усього добра та найвищим благом і для філософів, тобто головною якістю людини є не стільки «теоретичні» пізнавальні

здібності, скільки емоційно-вольове ество її духу, *серце*, з якого виростає і думка, і прагнення, і почування [2, 380].

Логіка *серця* відтворює «дійсне буття», знання про світ позбавляє від хибних «раціональних конструкцій». У силу цього і сама дійсність стає справжньою в її самотності. У ряді положень «філософії *серця*» акцентується увага на перевазі свідомості, тобто внутрішнього життя [4, с.12].

Г. Сковорода вважав, що призначення людини — жити за своєю «*натурою*», гармонійно творити себе і робити гармонійним своє оточення: «Істиною є *серце* і людина» [8, 47]. Виходячи з цих позицій, філософ акцентує увагу на необхідності розуміння *людиною свого місця у світі*, свого призначення. Справжня людина є «сонцем», але не за своїм обличчям, а за «*серцем*».

«Якщо філософія повинна бути святилицем здорового розуму та надійним дороговказом до благополучного життя, то вона повинна бути освітою розуму *серця*», — наголошував український філософ П. Лодій [2, с.379]. Він вважав, що освіта *серця* є керування волею через ті шляхи і способи, за якими вона завжди має прагнути до бажання істинного добра і до відвернення від дійсного зла, і тим досягти мети, властивої чуттєво розумній істоті, тобто людині.

Підсумувати сказане про «філософію *серця*», мабуть, можна висловом П. Юркевича: «Джерело природи у *серці* людини» [11, с.92]. Саме в «*серці*» людини міститься основа того, що притаманне її уявленням, почуттям і вчинкам особистості, виражає душу саме цієї, а не іншої людини, і набуває особистісного спрямування, стаючи проявом не загальної духовної істоти, а живої конкретної людини [2, с. 386].

Таким чином, етнічно-ментальні компоненти (світогляд і світовідчуття наших пращурів, традиції, звичаї, казки, міфи та легенди, чарівна краса навколишнього світу) сприятимуть тому, щоб процес формування екологічної культури відбувався у природній сфері, в діалогічному

спілкуванні людини з людиною, з самою собою, з природою. Становлення нашого суспільства екологічно культурним у ко-еволюційному контексті має інтернальні й екстернальні особливості. Ці особливості пов'язані з функціонуванням не лише людини, суспільства, природи, техніки як окремих систем, але й взаємним їхнім проникненням за допомогою етнічно-ментальних чинників.

Література

1. *Валявко І.* Дмитро Чижевський — фундатор поняття «філософія серця» / І. Валявко // Слово і час. — 1998. — №8. — С. 83–88.
2. *Ільїн В.* Філософія: підручник : у 2 ч. — Ч. 1. Історія розвитку філософської думки / В. Ільїн, Ю. Кулагін. — К. : Альтерпрес, 2002. — 464 с.
3. *Коцюбинський М.* «Intermezzo» / М. Коцюбинський // Твори: у 3 т. — К. : Дніпро, 1979. — Т. 3. — 320 с.
4. *Кремень В. Г.* Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. — К. : Грамота, 2007. — 576 с.
5. *Крисаченко В. С.* Екологічна культура: теорія і практика : навч. посібник / В. С. Крисаченко. — К. : Заповіт, 1996. — 352 с.
6. *Нечуй-Левицький І. С.* Світогляд українського народу : Ескіз української міфології. — К. : Обереги, 2003.
7. *Сидоренко Л. І.* Сучасна екологія. Наукові, етичні та філософські ракурси : навч. посібник / Л.І. Сидоренко. — К. : ПАРАПАН, 2002. — 150 с.
8. *Сковорода Г. С.* Твори : в 2 т. / Г. С. Сковорода. — К. : В-во АН УРСР, 1961 — Т. 1. — 512 с.
9. *Слепкань З. І.* Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі : навч. посібник / З. І. Слепкань. — К. : Вища шк., 2005. — 239 с.
10. *Сучасний* тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. В. В. Дубинського. — Харків : ВД «Школа», 2006. — 1008 с.
11. *Юркевич П. Д.* Философские произведения / П. Д. Юркевич. — М. : Правда, 1990. — 670 с.

15.06.2011